

Adéla Petrová: Lety u Písku. Opomíjená historie romského holokaustu.

1) Historie (s historičkou Annou Míškovou)

AM: „Vlastně už předtím, než vůbec vznikl Protektorát Čechy a Morava, tak byly už i nějaké návrhy na zřízení nějakých pracovních táborů, byla snaha mnohdy ty Romy vyštvať z území vlastně obcí, na kterých tedy oni přebývali. A v tisku se například často nazývali jako černí židé, svízeli, cikánský zlořád nebo metla venkova a tak podobně. Nebylo to něco, co přišlo jako z ničeho nic. Nebylo to něco, co by sem přinesli vlastně Němci, nebo okupační správa. Bylo to něco, co tady poměrně dlouhodobě už bujelo, a jenom vlastně to podněbí té druhé světové války tomu dalo průchod.“

Komentář: Na pozadí nepříznivého postavení romské menšiny pak začali na půdě Protektorátu vstupovat v platnost opatření kopírující německý vzor. Romové měli být postupně koncentrováni do speciálních táborů. Moravští Romové do Hodonína u Kunštátu a čeští Romové do Let u Písku.

AM: „Nějakých vlastně 1300 až 1400 osob bylo teda odvezeno takhle do těch takzvaných cikánských táborů a ten zbytek, zatím byl ponechán na svobodě, ale ten jejich osud byl teda bohužel úplně stejný jako u těch, kteří byli v těch táborech, protože později začali být vypravováni transporty do koncentračního a vylazovacího tábora Auschwitz II – Birkenau.“

Komentář: Letský tábor vznikl na místě bývalého dělnického, a později pracovního kárného a sběrného tábora. Jeho zázemí tak nebylo na počet transportovaných vůbec připraveno.

AM: „Už vlastně během prvních dnů a týdnů byla ta kapacita překročena takřka trojnásobně, takže ty ubytovací podmínky, ve kterých ti lidé museli žít, byly naprosto nevyhovující, až jako nelidské. Museli se tísnit na postelích ve více počtech. Neměli řádné zázemí ve smyslu, že by se ty baráčky daly pořádně vytopit v zimě, naopak v létě tam zase bylo nesnesitelné vedro. A nebyl tam ani prostor na dodržování hygieny.“

Komentář: Věznění navíc nedostávali ani to málo, na co měli nárok.

AM: „Byly nějaké předpisy, které jasně říkaly, kolik má mít kdo jakých potravin na den, ale tohle absolutně nebylo dodržováno. Vědělo se, že dozorcí to jídlo, které tam docházelo, které opravdu tam jako fyzicky přišlo do toho tábora, tak už se ale nedostalo k těm vězňům. Protože dozorcí to rozkrádali, posílali to domů svým rodinám. A vlastně po tom, co byl ten tábor zrušen, tak se zjistilo, že ve skladech byla třeba jako kila žlutého másla, která nebylo nikdy rozdána. Posílaly se tam látky na to, aby se tam alespoň dětem ušilo nějaké oblečení, ale k těm dětem se to zase vůbec nikdy nedostalo.“

Komentář: Ve všech ročních obdobích proto museli nosit jen to, v čem v srpnu přijely.

AM: „Ty děti, které se tam narodily, tak většina z nich nepřežila. Protože ty podmínky tam nebyly vůbec určené k tomu, aby tam byla novorozeňata. Kromě toho, že tam panovaly těžké nemoci, tak i ten nedostatek výživy způsoboval, že ty matky nebyly schopné kojit. A i prostě i to těžké zacházení s matkami a dětmi způsobilo to, že přežily ze 36 narozených dětí pouze dvě.“

Komentář: A situaci často nepomáhali ani někteří českoslovenští četníci. Ti plnili v táboře roli dozorců. Jejich zacházení lze ilustrovat například na příběhu přeživší Boženy Flégrové. Ta byla na základě křivého obvinění zavřena do jedné z maringotek.

AM: „Do té maringotky byla zavřena také se svojí tříměsíční dcerou, nově narozenou, a nedostávala jídlo, nedostávala nic. A to mělo samozřejmě za následek to, že to děťátko tohleto prostě nemohlo přežít. Takže tam byla nějakou dobu ještě s tím mrtvým miminkem.“

Komentář: Dohromady přišlo v Letech u Písku o život 326 lidí, převážně dětí. Další lidé zemřeli také po transportech do polské Osvětimi. Tábor byl kvůli vypuknutí obrovské epidemie tyfu v srpnu roku 1943 téměř srovnán se zemí.

2) Odkup (s Annou Míškovou a Janou Horváthovou)

AM: „Dovedete si představit, že by vznikl vepřín na Terezíně?“

Komentář: Uvažuje o poválečném směřování památek holocaustu historička Anna Míšková. Přístup k jednotlivým objektům se totiž po válce výrazně lišil.

AM: „Ta společnost mnohdy nebyla ochotná uznat, že šlo o rasismus. Dodneška je problematické některým lidem vysvětlit, že opravdu nešlo o to, že nebyli schopni nebo ochotni pracovat, nebo že to neuměli, ale že prostě šlo o rasové důvody. Romskému holocaustu se přezdívá často zapomenutý nebo vytlačенý, vytěsněný.“

Komentář: A to právě i kvůli tomu, že na místě letského tábora vznikl za komunistického režimu velkokapacitní vepřín, vzpomíná ředitelka současné správy památníku Jana Horváthová.

JH: „Postupně tam bylo vystaveno 13 hal, přičemž jedna byla pro tisíc vepřů. Takže v jednu chvíli tam bylo 13 tisíc vepřů, který tam, byli ovšem jen do tří měsíců, než šli na porážku. Takže každé tři měsíce takhle 13 tisíc vepřů se tam měnilo.“

Komentář: Po Sametové revoluci to vypadalo, že by se přeživší i potomci mohli konečně dočkat důstojného pietního místa. Areál dokonce navštívil tehdejší prezident, který nechal postavit sochu na asi 150 metrů vzdáleném hromadném pohřebišti.

JH: „Prezident Havel s tou svojí prezidentskou kanceláří se skutečně postaral o výstavbu toho památníku Zdeňka Hůly. Ale to nemohlo přeživším ani potomkům přeživších stačit, protože i u těch pietních aktů, které potom od toho 95. roku vždy v květnu na tom místě probíhaly, tak tam samozřejmě vadil závan smradu z vepřína, a vůbec kulisy vepřína na místě, kde teda trpěli lidé a v areálu toho tábora, kde to nikdy nemělo být vystavěno.“

Komentář: Areál se ale nedostal pod správu Ministerstva kultury, ale pod křídla nové firmy. Začaly tak dlouholeté diskuze o tom, za kolik a zda vůbec areál odkoupit.

JH: „Byť teda politici nějakým způsobem jednali o té možnosti, tak o té ceně tedy nikdo s majiteli vepřína údajně nejednal. K úspěchu došlo, když byl ministrem kultury Daniel Herman a ministrem pro lidská práva Jiří Dientsbier, to byla Sobotkova vláda. Tehdy opravdu se podařilo prosadit, že tedy stát vyjednal s majiteli firmy Agpi odkup toho vepřína.“

Komentář: Podobně zdlouhavý odkup doprovázel také druhý romský koncentrační tábor v Hodoníně u Kunštátu.

JH: „Po válce tam byly třeba pionýrské tábory, rekreační zařízení. A po listopadovém převratu to bylo soukromé rekreační zařízení s příznačným názvem Žalov. Byl tam bazén, široko daleko jediný bazén, kam se mohli chodit koupat i místní. A samozřejmě majitelka nechtěla vůbec slyšet o tom, že by se tam nějakým způsobem připomínala ta historie, což chápu. Protože kdo by se chtěl rekreovat na místě koncentračního tábora.“

Komentář: Takzvaný Hodonínek se podařilo státem odkoupit v roce 2009. Letský areál pak následoval o 9 let později. Státní vlastnictví umožnilo pak provést na místě archeologický průzkum.

JH: „Odhalil i jako velmi unikátní nálezy, jednak teda zbytků těch staveb, ale třeba i odpadní jímky, a potom zejména věci z výbavy těch vězňů, které si přinesli ještě ze svobodného života, jako různé nádoby domácí, ale i zbytky jejich šperků a dekorací, které si tajně u sebe uschovali. Protože při příchodu do tábora museli veškerý majetek odevzdat. Takže ty nálezy byly velmi unikátní a svědčily teda i o utrpení těch vězňů a vlastně dokládají to, že to skutečně nebyl žádný pracovní tábor, ale tábor koncentrační.“

Komentář: Po průzkumu a doložení historických faktů se mohlo začít s demolicí hal vepřína a stavbou nového památníku. Lidé ho mohou navštívit od půlky května.

3) Aktivisté (Marcus Pape, Jana Kokyová, archiv: Paul Polansky)

Komentář: Poprvé upozornil na příběh letského tábora v 70. letech historik a akademik Ctibor Nečas. Téma ale zůstalo spíše jen v univerzitních kruzích. Do všeobecného povědomí společnosti ho v 90. letech dostal až americký spisovatel a genealog Paul Polansky.

PP: „Od roku 1971 jsem každý rok zkoumal v třeboňských archivech svůj rodokmen. Moji příbuzní pocházeli z jižních Čech. Strávil jsem dvacet let zkoumáním vlastního rodokmenu, a pak jsem začal dělat genaologii jako byznys pro Čecho-Američany. Skrz rodokmen jednoho českého Žida jsem se dozvěděl o malé vesnici nedaleko Písku. Začal jsem v letech dělat výzkum a zjistil, že během druhé světové války tam byl cikánský tábor. Také jsem přišel na to, že třeboňský archiv má o tomto táboře 40 tisíc dokumentů. Pohltilo mě to, skoro jsem kvůli tomu nechal vlastní práce.“

Komentář: Polanským napsané články vydané v americkém tisku rychle přitáhly k tématu mezinárodní pozornost. Později se ovšem ukázalo, že část jeho tvrzení nebyla založená na pravdě.

MP: „Nasadil veškeré své poměrně omezené prostředky a schopnosti a jeho práce z těchto důvodů není a nemohla nikdy být dokonalá. Přesto to byl jediný, kdo se do tohoto spolu se svým týmem naplno pustil. Bez něho bychom stále byli na začátku.“

Komentář: Říká jeden z jeho spolupracovníků, německý novinář, Marcus Pape. Stavba památníku má podle něj nyní, tolik let poté, hlavně symbolický význam.

MP: „Pro Romy to znamená uznání, respekt a čest. Uznání utrpení česko-romských obětí nacismu, respekt před jejich osudem a sblížení Romů a Čechů ve smyslu, že sdíleli stejný osud. A čest ve smyslu, že jim společnost vrátila alespoň částečně tu čest, kterou jim osmdesát let upírala.“

Komentář: Má také zato, že boj o památník může působit jako inspirace pro současné členy romské komunity. A to hlavně díky roli jednoho konkrétního romského aktivisty.

MP: „Svět, ale i česká společnost, holocaust českých Romů, a to z rasistických pohnutek, nejprve ignoroval, pak systematicky zamlčel, pak zneuctil, a následně banalizoval. A tuto zeď pan Čeněk Růžička během jeho desítky let trvajících úsilí pro spravedlnost, prolomil. Celoevropsky, ten projekt Lety u Písku, je jeden z mála, kdy potom Romové převzali vedení a dotáhli tu věc do zdárného konce.“

Komentář: Zmíněný Čeněk Růžička, spoluzakladatel Výboru pro odškodnění romského holocaustu, je v boji o památník považován za jednu z nejvýraznějších osobností. Téma pro něj bylo osobní, táborem prošli jeho rodiče, vzpomíná na svého strýce Jana Kokyová.

JK: „Byl člověk, který se aktivismu nějak nikdy nevěnoval. Byl to podnikatel - kameník, takže najednou se dal na cestu nějakého aktivismu. Od člověka na ulici, když stál s těma dokumentama a papírama před těma úřadama a strkal to tehdejšími poslancům a politikům do ruky. A vyžadoval si nějakou tu pozornost. Tak pak se vlastně dostal až k těm nejvyšším politikům, ale to nebylo hned.“

Komentář: Získanou pozornost pak využil například také k tvorbě edukačních programů o romských dějinách na českých školách. On, ale i Muzeum romské kultury, organizace Konexe a další seskupení i jednotlivci pak po desetiletích konečně dovedli vybojovat v Letech památník holocaustu.

4) Podoba památníku (vedoucí památníku Eva Větrovská, Jana Horváthová)

EV: „Je tady i velmi zajímavá naučná stezka, kde si mohou také návštěvníci, co přichází právě z té strany od Letů pročíst o historii zdejšího tábora.“

Komentář: Popisuje vedoucí letského památníku Eva Větrovská jednu z možností, jak lze dorazit do areálu. Přijít mohou lidé kdykoli, více toho ale mají možnost vidět v teplejších měsících.

EV: „Venkovní prostory budou veřejnosti zpřístupněny celoročně. Návštěvnické centrum s vnitřní expozicí bude veřejnosti otevřeno plánovaně od dubna do října, v takové té známé návštěvnické sezoně. Od čtvrtka do neděle, v čase od 10 do 17 hodin. Návštěva té vnitřní expozice, která právě bude v tom návštěvnickém centru, a komentované prohlídky budou zpoplatněny. Bez doprovodu průvodce pak bude prohlídka té vnější, venkovní expozice, zdarma.“

Komentář: Expozice jsou vymyšlené tak, aby se navzájem rozšiřovaly a doplňovaly.

EV: „Ve venkovní expozici jsme i zanechali pozůstatek z jedné z hal vepřína, která má právě upozorňovat na to, že holocaust Romů a Sintů byl dlouho přehlížen. Informace budou návštěvníkům podávány v moderní, audiovizuální, podobě, a to přes autentické výpovědi pamětníků a také z pohledu vnějšího, vlastně z dochovaných úřednických archivních pramenů.“

Komentář: Vedle prohlídek areálu plánuje vedení památníku pořádat pro veřejnost i různé akce.

EV: „Kromě pravidelného květnového pietního aktu k uctění památky obětí holocaustu a připomínce hromadného transportu romských vězňů do osvětivského koncentračního tábora bychom chtěli pořádat besedy a diskuze na související témata. Také veřejná čtení, filmové projekce a přednášky. Budeme se věnovat také vzdělávacím aktivitám pro školy. Při těch větších akcích se samozřejmě

nabízí spolupráce i s obcí Lety jako partnerem projektu, se kterou je dobrá spolupráce už i v současné době. Chceme však navázat i na úzkou spolupráci s dalšími okolními obcemi a institucemi, jako jsou například muzea, knihovny nebo spolky.

Komentář: Jana Horváthová, ředitelka Muzea romské kultury v Brně, jež je provozovatelem památníku, si přeje, aby byl areál mnohoúčelový.

JH: „Aby tam byla možnost pietní připomínky na místě utrpení, ale také místo edukace a místo, kde bude navazován celospolečenský dialog vedoucí ke zlepšování soužití majority a minority. Takže na jednu stranu si představuju, že tam budou proudit prostě školy na výuku, protože mi tam budeme mít edukační programy přímo pro školy dle věku žáků. A nejenom žáci, ale že tam budou proudit i další individuální návštěvníci a rodiny. Takže tam v té krásné krajině, která je opravdu v tom místě malebná, že zároveň to bude i pro ně prostor nejen ke kontemplaci, k té připomínce, ale i prostor pro relaxaci. Pro to vlastně i užívat i toho života, té krásy toho života. To bychom chtěli.

Komentář: Stejně jako se muselo dlouhé roky čekat na výstavbu památníku, bude symbolicky také trvat to, než se návštěvníkům ukáže v celé kráse.

JH: „Je to obrovský, velmi rozsáhlý areál, a nám se zatím velmi líbí, jak je ten venkovní areál zpracovaný. Připadá nám, že je to dostatečně důstojné. Ale bude to potřebovat čas, protože už jenom ten les, který symbolizuje ty ztracené romské komunity bude další léta až desetiletí trvat, než bude vzrostlý. To bude celá podoba památníku.“

Komentář: A nejen čas, ale i péči, bude potřebovat také další prvek v areálu.

JH: „Samozřejmě je důležité, aby uprostřed pietního kruhu, který obkružuje ten areál toho bývalého vlastně dodnes nedochovaného tábora, a na němž je 1295 paprsků, 1294 jmen, a jeden symbolický, prázdný, pro všechny, kteří z té evidence vypadli a my víme, že vypadli. To je jisté. Tak chci říct, že uprostřed tohoto betonového kruhu má být květnatá louka.“

Komentář: Areál, včetně vnitřních expozic, mohou lidé navštívit od půlky května

5) Vzdělávání o romském holocaustu/romských dějinách (Jana Kokyová, Jana Horváthová)

Já: Jak jsou na tom děti obecně, jak romské, tak české, se znalostmi, nejen o Letech, ale třeba obecně o romských dějinách?

JK: „Tak romské dějiny ve školách se vůbec neprobírají, takže to nevědí vůbec nic. Většinou učitelé, kteří dneska učí dějepis, jsou učitelé, kteří to ta těch svých školách neměli. Na žádné vysoké škole se to nevyučovalo, jak by se to mělo učit nebo tak. Tak oni to vlastně ani neumějí, a je to vlastně jenom jejich osobní iniciativa těch učitelů, že si o tom něco načtou, nebo si nás pozvou.“

Komentář: Popisuje Jana Kokyová, předsedkyně Výboru pro odškodnění romského holocaustu, situaci na českých školách. Na vlastní kůži se s ní seznamuje prostřednictvím pořádání přednáškových bloků.

JK: „Program je vlastně spojený. To je lektorka, která povídá nějakou tu historii na základě nějakých fotografií. A součástí té edukce je pak i beseda se mnou jako s potomkem. A já tam vyprávím ten příběh té své rodiny a té své babičky, která vlastně tím koncentračním táborem byla postižená. A pak se ty děti mají možnost na cokoli zeptat. Ten program se pak kolikrát stočí i k věcem dnešní doby.“

Komentář: Jako efektivnější alternativu vzdělávání ovšem vidí spíše vznik specializované instituce. Tou by mohla být například dostavba Centra Romů a Sintů v Praze.

JK: „Nějaká pobočka, kde by prostě ta majorita, lidi z Prahy, cizinci, mohli přijít do toho prostoru a viděli by tu historii těch Romů, nějaký ty tradice, místo, kde by se setkávali lidi, kde by probíhaly nějaké debaty, nějak na ta vyhrocená témata. Aby tam probíhal i nějaký výzkum, aby tam byly výstavy a tak. Abychom prostě dali prostor lidem, kteří budou chtít nás víc poznat, aby do toho místa přišli, udělali si nějaký obrázek, strávili tam nějaký čas. A třeba by to pomohlo k tomu, že by přestali mít nějaké předsudky, stereotypy a tak.“

Komentář: Absenci romských dějin a témat ve výuce se věnuje také ředitelka Muzea romské kultury v Brně, Jana Horváthová.

JH: „Ono i to naše volání po integraci Romů souvisí i s tím, jaké vytváříme podmínky, aby se u nás Romové cítili dobře, aby nebyli frustrovaní, aby už malí žáci, kteří přicházejí do první třídy, aby měli pocit, že jejich kultura je braná na vědomí. A ne že oni se učí jenom o postavách české historie a o té své kultuře, lidé, kterých je u nás čtvrt milionu, se o svých dějinách nedozvídají nic.“

Komentář: Navrhované alternativy zatím považuje za nedostatečné.

JH: „Jsme v kontaktu s Národním pedagogickým institutem, který má připravovat ty nové vzdělávací programy. Tak oni nám třeba představí program, který mluví o různorodosti, a jsou třeba přesvědčení, a to jsou velmi inteligentní a vzdělaní pedagogové, kteří to připravují, že by učitelé tam do toho mohli zařazovat ta témata i o Romech. Ale já jsem velmi septická, protože to udělají jen ty špičky pedagogů, kteří jsou už osvícení, kteří už o tématu něco vědí a to jsou ti, kteří přijdou k nám do muzea a zajímají se o to. Ale ta většina těch, kteří jsou v zajetí stereotypů o takzvaných cikánech si raději při tématu různorodosti vyberou vietnamskou menšinu nebo Afroameričany, a o to právě jde.“

Komentář: Romské děti jsou navíc často znevýhodněné sociálním prostředím. Roli, kterou většinou mohou zastávat čeští rodiče, by podle Horváthové mohl zastávat pedagogický asistent. Dítěti by pomáhal a řešil by s ním různá témata.

JH: „Jakou má situaci doma, jaké obtíže řeší jeho rodiče, že nemohou žákovi pomoci s přípravou úkolů. A víte, já mám sama tři dcery, teď nejmladší má dvanáct, a pořád za těch dvacet let, co vlastně ty děti vychovávám tak jako vidím, že i u této dvanáctileté, jak kdyby člověk tomu dítěti nepomáhal s přípravou do školy, tak prostě pohoří, ať je inteligentní, jak chce.“

6) Josef Serinek

ZS: „To byl 43.transport, nebo respektive 43.skupina, která tam došla s celou svojí rodinou. Se svojí manželkou, vlastně s pěti dětma, se svým zetěm a s jedním vnukem. Takže jich bylo devět.“

Komentář: Zatčení byli na velkostatku v Bohách, kde Josef Serinek pracoval a tudíž i bydlel. Nejnutnější věci si mohli vzít s sebou. Zbytek rozprodali strážníci lidem z okolí.

ZS: „Když přišli do Letů a šli do toho tábora, tak šli kordonem četníků. Stačilo, že se na ně někdo špatně podíval, tak ho hned mlátili, buď měli nějaký pendrek nebo kabely. Asi to ho poznamenalo, víceméně, už na začátku se rozhodl asi, že uteče odtamtud.“

Komentář: A to se mu po šesti týdnech jako jednomu z mála povedlo. Pro rodinu se chtěl společně s dalšími uprchlými vězni vrátit. Byli z nich ale štvanci, a nakonec musel jít každý vlastní cestou. Josef Serinek došel až na Vysočinu, kde do konce války přežíval jako partyzán. Časem založil novou rodinu. Z té první totiž nikdo jiný nepřežil.

ZS: „To, co zažil s tou svojí původní romskou rodinou, tak on ani svým dětem možná to nesděloval všechno. Protože oni možná to zase neříkali nám, protože to nevěděli. Věděli jenom něco, věděli, že byl partyzán, ale žádný další podrobnosti.“

Komentář: Přeživší nesdíleli své příběhy téměř nikdy. Báli se, že se bude minulost opakovat.

ZS: „Když jsem se já narodil jako prvorozený a táta mu to přijel oznámit. Tak dědova první otázka byla: Jak vypadá? A táta na něj koukal nechápavě a říká, jak to myslíš? A děda: No je černej, nebo bílej? A táta mu zaraženě řekl: No bílej. A děda mu řekl: To je dobře, bude mít snadnější život.“

Komentář: O životě dědečka se začal dozvídat až postupně. Prvně ve škole, potom ze svazků Jana Tesaře, ale nakonec i z nalezeného rukopisu.

ZS: „Je to 74 stran velkých. Já myslím, že je to velikost A3. A já jsem se dostal asi na 21. stranu, protože ono to není jednoduchý. Děda do školy chodil krátce. Když byl dítě, tak do školy chodil asi dvakrát týdně. A vlastně on měl takový svůj svérázný způsob psaní. Když bylo nějaký delší slovo, tak on ho rozdělil na dvě nebo na tři části a každou tu část začal velkým písmenem. Druhá věc je, že je to těžko čitelný. Přece jenom ten papír je trochu zestárlý, něco je psané obyčejnou tužkou, něco je psané inkoustem, jsou tam kaňky. Něco je psané třeba i propisovačkou – není to jednoduché.“

Komentář: Rukopis si ale nechce nechat jen pro sebe.

ZS: „Bohužel už to zbylo jenom na mě, protože se nikdo z těch dětí nedožil. Já jsem si to vzal za nějaký svůj cíl nebo úkol to přepsat, abych se něco dozvěděl. Upravit to, aby to bylo nějakým způsobem čitelné a předat to svým dětem a i svým vrstevníkům. A jsem domluvený, až se mi to podaří na posouzení, zda by to nestálo na za nějaké vydání.“

Komentář: Zachovávání paměti je podle Zdeňka Serinka nutné jak v samotných romských rodinách, tak i v kulturních institucích, třeba v památníku v Letech u Písku.

ZS: „Jsou tam věci, které se mi nelíbí, které by měly být jinak. Ale myslím si, že to bude důstojné místo, a pak záleží na lidech. Jak se tam k tomu budou tam chovat, jak to budou vnímat, jak se jim podá, co se tam dělo. Myslím si, že by to mělo být místo, které dál bude mít respekt, úctu, bude dál zachována pieta k tomu místu. Ale hlavně by to mělo být i místo, které by mělo varovat budoucí generace před člověkem samým. Aby se dozvěděli, čeho je člověk vůči člověku schopen.“